

Avrupa Birliği'nde Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Uygulamaları ve Türkiye¹

Doç. Dr. Sibel Mehter AYKIN
Akdeniz Üniversitesi
İİBF, İktisat Bölümü
sibelaykin@akdeniz.edu.tr

Özet

2009 yılında yürürlüğe giren Lizbon Antlaşması, Avrupa Birliği'nin turizm politikasının çerçevesini çizmektedir. Buna göre Avrupa Birliği, turizm girişimlerinin rekabet gücünü artırıcı tedbirler almak ve başarılı uygulamaların Avrupa çapında yaygınlaştırılmasını sağlamak üzere üye devletler arasında koordinasyonu sağlamakla görevlendirilmiştir. Üye devlet girişimlerinin rekabetçi üstünlük kazanması hiç kuşkusuz sürdürülebilirlik kavramı ile yakından ilişkilidir. Turizmde sürdürülebilirliğin sağlanması ise tüm paydaşların ortak sorumluluğundadır. Bu bağlamda, Avrupa Birliği sürdürülebilir ve sorumlu turizm stratejisi çerçevesinde bir dizi uygulama başlatmıştır. Sürdürülebilir Destinasyon Yönetimi İçin Avrupa Turizm Göstergeler Sistemi, Eko-yönetim ve Denetim Mekanizması, Eko-etiket Avrupa çapında kullanılan araçlardan bazılarıdır. Bu çalışmanın amacı; Avrupa Birliği'ndeki sürdürülebilir ve sorumlu turizm uygulamalarından hareketle Türkiye için politika önerileri geliştirmektir. Bu çerçevede, Türkiye turizminde 2023 hedeflerine kolaylıkla ulaşılabilmesi için uluslararası platformlara dahil olunması yoluyla destinasyonların uluslararası düzeyde tanınırlığının sağlanması ve ulusal turizm stratejisinde Avrupa boyutunun oluşturulması önerilmektedir. Ayrıca sürdürülebilir turizm ile birlikte sorumlu turizm anlayışının da geliştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm, Avrupa Birliği, Türkiye.

Sustainable and Responsible Tourism Implementations in the European Union and Turkey

Abstract

Enacted in 2009, Lisbon Treaty defines the framework of the European Union's tourism policy. Accordingly, the European Union is mandated to take relevant actions for increasing the competitive power of the tourism undertakings, and carry out coordinating actions among Member States for disseminating the best practices throughout Europe. No doubt that gaining competitive advantage by the European undertakings is closely linked to the concept of sustainability, while achieving sustainability in tourism is of common responsibility for all stakeholders. In this respect, the European Union has taken a number of action in line with the sustainable and responsible tourism strategy. European Tourism Indicators System for Sustainable Destination Management, Eco-Management and Audit Scheme, EcoLabel are some of the tools employed at European level. The aim of this paper is to develop policy recommendations for Turkey by referring to the sustainable and responsible tourism practices at the European Union. In this respect, it is suggested that recognition of our destinations on international scale by way of integration with international

¹ Bu makale 23-25 Kasım 2017 tarihlerinde Kastamonu'da düzenlenen "1.Uluslararası Sürdürülebilir Turizm Kongresi"nde sunulan ve bildiriler kitabında yer alan bildirinin geliştirilmiş halidir.

platforms should be realized and a European dimension in our national tourism strategy should be inserted. Furthermore, establishing the notion of responsible tourism along with the notion of sustainable tourism should be considered in order to achieve 2023 goals with ease.

Keywords: Sustainable and Responsible Tourism, the European Union, Turkey.

Giriş

Turizm, yakıt ve kimyasallardan sonra küresel ölçekte ihracata konu olan üçüncü kategoridir. Uluslararası turizm hareketleri 2017 yılı sonunda bir önceki yıla kıyasla %7 oranında artarak küresel ölçekte toplam 1,323 milyon varış gerçekleşmiştir. Aynı yıl itibariyle uluslararası turizm gelirleri de reel olarak %5 oranında artarak 1,340 milyar dolara ulaşmıştır. Avrupa bölgesi gerek uluslararası turist varışlarından aldığı pay (%51, mutlak olarak 671 milyon varış), gerekse uluslararası turizm gelirlerinden sağladığı pay (%39, mutlak olarak 519 milyar dolar) itibariyle uluslararası turizm faaliyetlerinde küresel lider konumundadır (United Nations World Tourism Organisation [UNWTO], 2018, s. 2-5). Avrupa'nın göz kamaştırıcı bu performansı büyük ölçüde Avrupa Birliği (AB) üyesi devletlerden kaynaklanmaktadır. Başlıca turist alan ve turizmden kazanç sağlayan ülkeler (Fransa, İspanya, İtalya, Almanya, Brexit öncesi Birleşik Krallık) ile turist gönderen ve turizm harcamasında bulunan ülkeler (Almanya, Brexit öncesi Birleşik Krallık, Fransa, İtalya) AB üyesi devletlerdir (UNWTO, 2018, s. 6). Uluslararası turist varışlarının 2010-2030 döneminde yıllık ortalama %3.3 oranında büyüyerek 2030 yılı itibariyle 1,8 milyar kişiye ulaşması beklenmektedir. Ne var ki, bu büyümenin destinasyonlar arasında eşit dağılmayacağı açıktır. Gelişmiş destinasyonların ortalamanın altında bir büyüme kaydederek (%2.2), gelişmekte olan destinasyonların ise ortalamanın üzerinde (%4.4) bir büyüme sağlayarak söz konusu dönemi kapatacağı tahmin edilmektedir (UNWTO, 2016, s. 2-3).

Bir yandan AB, diğer yandan üye devletler turizmin temel girdisini oluşturan doğal ve kültürel varlıklarını korumak ve turizmdeki başarılı performanslarını devam ettirmek amacıyla sürdürülebilir üretim ve tüketim yaklaşımına uygun politikalarla çok sayıda araç geliştirmişlerdir. Özellikle, turizmin önemli bir ekonomik faaliyet kolunu oluşturduğu üye devletlerde turizm sektörü devlet eliyle büyük ölçüde düzenlenmektedir. Bir başka ifadeyle, her bir üye devlet sahip olduğu turizm varlıklarına uygun olarak kendi öncelikleri çerçevesinde ulusal turizm politikasını/stratejisini geliştirip uygulamaya aktarmaktadır. AB ise, üye devletlerin sahip oldukları ulusal turizm politikalarına doğrudan müdahale etmeksizin destekleyici, eşgüdüm sağlayıcı, tamamlayıcı eylemlerde bulunmayı tercih etmektedir. Daha açık bir ifadeyle, küresel ölçekte kabul görmüş prensip ve uygulamalar çerçevesinde taraflar ve politikalar arasında eşgüdüm sağlamakta; sürdürülebilir ve sorumlu turizm prensiplerini benimsemeleri ve uygulamaya aktarmaları konusunda üye devletlerin çabalarını desteklemekte; turizmde Avrupa boyutu yaratmak üzere tekil turizm varlıklarını bütünleştirici ve ulusal politikaları tamamlayıcı bir rol üstlenmektedir.

İster yerel ya da bölgesel düzeyde olsun, isterse Avrupa çapında olsun, son dönemde kıta Avrupası'nda oluşturulan tüm politikalar ile kullanılan tüm araçların ekonomik-sosyal-kültürel-çevresel anlamda sürdürülebilir ve sorumlu turizm anlayışına uygun bir yapıda olduğu izlenmektedir. Hiç kuşkusuz, bu yaklaşım AB ile bütünleşme çabasında olan Türkiye için de temel referans noktasını oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı; Avrupa Birliği'nin turizm politikası ile sürdürülebilir ve sorumlu turizm anlayışını kullanılan araçlar çerçevesinde açıklamak ve Türkiye için öneriler geliştirmektir. Bu amaca yönelik olarak, öncelikle AB'nin turizm politikası ve bunun ana unsuru olan sürdürülebilir ve sorumlu turizm yaklaşımı ele alınacak; ardından AB düzeyinde desteklenen başarılı uygulamalardan bahsedilerek Türkiye için politika önerileri geliştirilecektir.

Avrupa Birliği'nin Turizm Politikasının Yapısı

AB'nin kendine özgü bir turizm politikası ve yönetişimi bulunmaktadır. Bu özel yapı içerisinde AB ve üye devletler turizm alanında bir diğerinin tamamlayıcısı ve destekçisi konumuna getirilmişlerdir. Bu yapıyı layıkıyla açıklayabilmek için sırasıyla kurucu antlaşma hükümlerine, yetki devrinin kapsamına, turizm alanındaki ikincil hukuk normlarının neler olduğuna, uygulanan destek mekanizmalarının ve kullanılan araçların içeriğine bakmak gerekmektedir.

Kurucu Antlaşmalar

Avrupa Birliği'nde turizm politikasının yazılı hale gelmesi ve bağlayıcı bir boyut kazanması oldukça yenidir. Birlik düzeyinde bir turizm politikası oluşturma çabaları 1990'ların ilk yarısında sonuç vermiş, Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu Avrupa Birliği'ne dönüştüren Antlaşmaya (kısaca Maastricht Antlaşması) yerleştirilen 3(t) maddesi ile AB ilk nesil turizm politikasına kavuşmuştur. Söz konusu maddede, Maastricht Antlaşması'yla tanımlanan hedeflere ulaşılabilmesi için turizm sektörüne yönelik gerekli tedbirlerin alınacağı belirtilmiştir (Maastricht Antlaşması, md. 3). Antlaşmanın 3. maddesinde atıfta bulunan kuruluş amaçları ise 2. maddede tanımlanmıştır. Buna göre AB; üye devletler arasında ortak pazar ve ekonomik-parasal birliğin tesisi yoluyla Avrupa çapında "...ekonomik faaliyetlerin Topluluk çapında uyumlu ve dengeli gelişmesini; çevreyi göz ardı etmeyen, sürdürülebilir ve enflasyonist olmayan büyümeyi; ekonomik performansın dönüşümünü; yüksek istihdam ve sosyal güvenlik seviyesine ulaşılmasını; yaşam standardının ve kalitesinin artırılmasını..." sağlamakla yükümlü tutulmuştur (Maastricht Antlaşması, md. 2).

AB hedeflerine ulaşmak üzere turizmin salt bir araç olarak görüldüğü 1990'lı yıllardaki yaklaşım, günümüzde yerini turizm sektörünün yarattığı etki ve yaptığı katkılar dolayısıyla denetlenmesi ve desteklenmesi gereken bir ekonomik faaliyet olarak kabul edildiği yepyeni bir anlayışa bırakmıştır. Turizm işletmelerine yönelik kapsamlı bir politika çerçevesi 2007 yılında imzalanan Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma'nın (kısaca ABİDA veya Lizbon Antlaşması)² 195. maddesi hükümleri uyarınca çizilmiştir. Buna göre;

"AB, başta turizm alanındaki AB girişimlerinin rekabet gücünü arttırmak olmak üzere, üye devletlerin turizm sektörüne yönelik eylemlerini tamamlamakla görevlidir. Bu hedefe yönelik olarak AB'nin eylemleri turizm girişimlerinin gelişimi için uygun bir çevrenin yaratılmasını teşvik etmek ve özellikle başarılı uygulamaların paylaşımı yoluyla, üye devletler arasında işbirliğini desteklemek amaçlarına hizmet eder. Olağan yasama usulüne uygun olarak, Avrupa Parlamentosu ve Konsey, bu madde ile öngörülen hedeflere ulaşmak üzere, üye devletlerin eylemlerini tamamlayıcı özel tedbirler alır. Ancak, bu tedbirler üye devletlerin kanun ve tüzüklerinin uyumlaştırılması amacına hizmet edemez" (ABİDA, md. 195).

Özetle söylemek gerekirse; Lizbon Antlaşması'yla AB, üye devletlerin yetkisini yok saymaksızın, turizm işletmelerinin uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazanabilmeleri için gerekli tedbirleri alacağı taahhüdünde bulunmuştur. Üye devletlerin turizme yönelik eylemlerini tamamlamak üzere AB'nin alacağı tedbirlerin ise olağan yasama usulüne (nitelikli çoğunluk oylama sistemine) uygun olarak karara bağlanacağı hükmü getirilmiştir. Böylelikle, bir yandan Avrupa düzeyinde bütüncül bir turizm politikası oluşturmak olanaklı hale gelirken, diğer yandan da turizm işletmelerinin rekabet gücü kazanmasını teminat altına alan bir ortam yaratmaya yönelik ikincil hukuk normlarının

² Lizbon ya da Reform Anlaşması 2007 tarihinde imzalanarak 2009 yılında yürürlüğe girmiş olup, sırasıyla (1) Avrupa Birliği Antlaşması, (2) Avrupa Birliği'nin İşleyişine Dair Antlaşma ve (3) Avrupa Temel Haklar Şartı olmak üzere 3 bölümden oluşmaktadır.

çıkarılması meşruiyet kazanmıştır. Turizme yönelik düzenlemeler sektörü tek tipleştirme amacını gütmemektedir (Mehter Aykın, 2016, s. 285-299).

Turizm Alanında Yetki Devri ve Kapsamı

Üye devletlerden AB'ye yapılan yetki devrine ilişkin prensipler Avrupa Birliği Anlaşması'nın (kısaca ABA veya Lizbon Antlaşması) 5. maddesinde tanımlanmıştır. Buna göre; “Yetki Devri İlkesi” uyarınca, AB Antlaşmada öngörülen amaçlara ulaşmak üzere üye devletler tarafından kendisine devredilen yetki dahilinde hareket eder. Yetkisinin bulunmadığı alanlarda hareket hakkı üye devletlerdedir. “Yetki İkamesi İlkesi” uyarınca, münhasır yetkisinin bulunmadığı alanlarla ilgili olarak, öngörülen hedefe üye devletler tarafından (ister merkezi, ister bölgesel, isterse yerel düzeyde) etkin bir şekilde ulaşılamaması ve eylemin kapsamı ve etkisi bakımından öngörülen hedefe ancak birlik düzeyinde daha iyi ulaşılması halinde AB harekete geçebilir. “Orantısallık İlkesi” uyarınca ise, AB eylemlerinin kapsamı ve türü Antlaşmaların hedeflerine ulaşmak için gerekli olanın ötesine geçemez (ABA, md. 5).

Üye devletler AB'ye her bir politika alanı için farklı yoğunlukta yetki devretmekte olup, Lizbon Anlaşması hükümleri üç tip yetki devri öngörmüştür. Yetki katmanları kısaca şöyledir:

(1) “Münhasır Yetki Alanı” - Gümrük birliği, rekabet politikası, para politikası, ortak ticaret politikası, biyolojik kaynakların korunması gibi Birlik düzeyinde ele alınması gereken konular münhasır yetki alanına dahildir. Münhasır yetki alanına giren konularda sadece AB yasa koymakta ve bu yasalar üye devletlerde doğrudan uygulanmaktadır. Bu konularda büyük ölçüde tüzük gibi hukuken bağlayıcı tasarruflarda bulunmaktadır.

(2) “Paylaşılan Yetki Alanı” - İç pazar, sosyal politika, ekonomik-sosyal ve kıtasal uyum, tarım ve balıkçılık, çevre, tüketicinin korunması, taşımacılık, trans-Avrupa ağları, enerji, özgürlük-güvenlik ve adalet alanı, araştırma-teknolojik gelişme ve uzay, kalkınma için işbirliği ve insani yardım paylaşılan yetki alanına dahil edilmiş konulardır. AB ve üye devletler bu konularda yasama faaliyetinde bulunup, büyük ölçüde yönerge gibi hukuken bağlayıcı tasarruflar kabul etmektedir. Ayrıca, AB kendi yetkisini kullanmadığı ölçüde üye devletler yetkilerini kullanıp düzenleme yapabilmektedir.

(3) “Destekleyici, Eşgüdüm Sağlayıcı, Tamamlayıcı Eylemler Alanı” – Halk sağlığı, sanayi, kültür, turizm, eğitim-mesleki eğitim, gençlik ve spor, sivil savunma gibi konular ise, destekleyici, eşgüdüm sağlayıcı, tamamlayıcı eylemler alanına dahil edilmiştir. AB bu konularda üye devletlerin münferit yetkilerini ikame etmeksizin, onların eylemlerini desteklemek, koordine etmek veya tamamlamak amacıyla eylemlerde bulunma yetkisine sahiptir. Bu alanlarda, bağlayıcı hukuk normları yerine tavsiye ve ilke kararları alındığı izlenmektedir (ABA, md. 2-4; Mehter Aykın, 2016, s. 297-298).

AB Politikalarında Yatay ve Dikey Yapılanma

AB politikaları iç içe geçmiş girift bir yapıdadır. Tüm politika ve faaliyetler arasında tutarlılığı sağlamak zorlu bir görevdir. Her bir politika alanında istisnasız gözetilmesi gereken asgari koşullar ve temel prensipler bulunmaktadır. Lizbon Antlaşması'nın (ABİDA) 7-17. maddeleri genel geçer prensipleri tanımlamıştır. Buna göre; ırk, etnik köken, din, inanç, cinsiyet, cinsel tercih ya da engellilik temelinde ayrımcılık yapmama; çevrenin, tüketicinin, halk sağlığının ve hayvan refahının korunması; sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması; refahın bölgeler ve kişiler arasında dengeli dağılımının teminat altına alınması temel prensiplerdir. Bu prensipleri iyi yönetim, sivil toplumun

katılımı, kişisel verilerin korunması kavramları ekseninde çoğaltmak mümkündür. Her bir politika oluşturulurken bu prensipler gözetilmek durumundadır. AB, çevre politikası örneğinde olduğu gibi, ortak paydayı oluşturan konu başlıklarını yatay politik eksene yerleştirmiştir. Buna karşın, turizm ve diğer sektörel politikalar AB'nin politika matrisinin dikey ekseninde yer almaktadır. Bu yapılanma şu sonucu doğurmaktadır: Çevrenin korunması her bir sektörel politikanın ortak paydasını oluşturmaktadır. Turizm politikası uygulamalarının çevre politikasıyla çatışması halinde, yatay bir politika alanı olması ve temel prensipler arasında yer alması nedeniyle çevre politikasının gereklerinin yerine getirilmesi esastır.

Turizm Alanındaki Düzenlemeler ve Destek Mekanizmaları

AB, turizm sektörünü “çeşitlilik içerisinde birleştirmeyi”, bir başka ifadeyle sektörde “Avrupa boyutu” yaratmayı amaç edinmiştir. Dolayısıyla, münhasır yetki alanına giren konularda sıkça başvurulan tüzük gibi bağlayıcı düzenlemeler yerine, tavsiye ve ilke kararları ile turizme yön vermeye çalışmaktadır. Bununla birlikte, tüketicinin korunması örneğinde olduğu gibi, paylaşılan yetki kapsamındaki politika alanları ile ortak paydanın bulunduğu konularda nispeten bağlayıcı düzenlemeler tercih edilmektedir. Örnek vermek gerekirse; turizmin sezonluk ve coğrafi dağılımının iyileştirilmesine dair 22 Aralık 1986 tarihli Konsey İlke Kararı, mevcut otellerde standart bilginin sunulmasına ve yangın güvenliğine dair 31 Aralık 1986 tarihli iki ayrı Konsey Tavsiyesi turizmin sevk ve idaresinde referans oluşturan ancak bağlayıcı olmayan düzenlemelere örnektir. Öte yandan, 1990 yılının Avrupa’da Turizm Yılı ilan edilmesine dair 21 Aralık 1988 tarihli Konsey Kararı, kısaca Paket Tur Direktifi olarak bilinen 13 Haziran 1990 tarihli Konsey Yönergesi, yine Devre Mülk Direktifi olarak bilinen 26 Ekim 1994 tarihli Konsey Yönergesi ise turizme yönelik bağlayıcı nitelikteki düzenlemelere örnek teşkil etmektedir (Mehter Aykın, 2003, s. 290-291 ve 298).

AB düzeyinde turizmin sevk ve idaresinde, 2000’li yılların başında Avrupa Yönetişimi Üzerine Beyaz Kitap’ta (COM(2001)428) tanımlanan “açık koordinasyon yöntemi” geçerlidir. Açık koordinasyon yöntemi esas itibarıyla taraflar arasında işbirliğini, bilgi ve tecrübe alışverişini, ortak hedef ve ilkelerin tespit edilmesini teşvik eden bir sistemdir. Bu yöntem uyarınca, temel prensipler ile kısa, orta ve uzun dönemde ulaşılmak istenen hedefler belirlenmekte; tanımlanan hedeflere odaklanırken referans alınacak kalitatif ve kantitatif göstergeler, kıyaslama yöntemleri geliştirilmektedir. Söz konusu prensip ve hedeflerin bölgesel ve yerel koşullara uygun düşecek şekilde ulusal politikalara dahil edilmeleri sağlanmakta; geri bildirimleri almak üzere düzenli aralıklarla gelişmeler değerlendirilmektedir. Açık koordinasyon yönteminde, AB politikalarıyla ulusal politikalar bir diğerinin tamamlayıcısı konumundadır. AB’nin bu süreçteki görevi taraflar ve politikalar arasında eşgüdüm sağlamaktır (Mehter Aykın, 2003, s. 305-306). AB uyguladığı ödül mekanizması ve her yıl düzenlediği Avrupa Turizm Forumu gibi etkinliklerle Avrupa çapında başarılı uygulamaların paylaşılması, diğerlerine emsal oluşturması, böylelikle sektörün başarılı uygulamalar ekseninde bir diğerine yakınsaması amacına hizmet etmektedir.

Avrupa Komisyonu, kısaca “COM” belgesi olarak adlandırılan ve genelge gibi düşünülebilecek AB’ye özgü strateji belgeleri ile niyet beyanında bulunmakta, bir diğer ifadeyle konuya yönelik politik tercihlerini açıklamaktadır. Avrupa Komisyonu’nun kaleme aldığı 21 Kasım 2003 tarih ve COM(2003)716 sayılı *Avrupa Turizminin Sürdürülebilirliği için Temel Yönelimler* isimli strateji belgesi ile 19 Ekim 2007 tarih ve COM(2007)621 sayılı *Sürdürülebilir ve Rekabetçi Avrupa Turizmi için Gündem* isimli strateji belgesi konuya ışık tutan iki örnek olarak verilebilir. En güncel strateji belgeleri ise Avrupa Komisyonu’nun 30 Haziran 2010 tarih ve COM(2010)352 sayılı

“Dünyanın Bir Numaralı Turist Destinasyonu Avrupa için Yeni Bir Turizm Politikası Çerçevesi” isimli belge ile 20 Şubat 2014 tarih ve COM(2014)68 sayılı “Kıyı ve Deniz Turizminde Daha Fazla İş ve Büyüme için Avrupa Stratejisi” isimli belgedir. Bunlar takip eden bölümde ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Öte yandan, Avrupa Komisyonu yakın bir tarihte taslak *Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı*’nı hazırlayarak tarafların görüşüne sunmuştur. Bugün taslak halinde tartışmaya açılan şartın ilerleyen günlerde tıpkı Avrupa Temel Haklar Şartı gibi kurucu antlaşmanın ayrılmaz bir parçası haline dönüşebileceğine dikkat çekmek yerinde olacaktır. Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Taslak Şartı da takip eden bölümde ayrıntılarıyla ele alınacaktır³.

Avrupa Birliği’nin Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Stratejisi ve Araçları

Daha Sürdürülebilir bir Avrupa Turizmi için Eylem Planı

2000’li yıllar AB’nin turizm stratejisini sorumluluk, sürdürülebilirlik ve rekabet edebilirlik kontekstine oturttuğu bir döneme işaret eder. AB’nin sürdürülebilir turizm stratejisinin dayanağını Turizm Sürdürülebilirlik Grubunun (Tourism Sustainability Group – kısaca TSG) hazırladığı *Daha Sürdürülebilir bir Avrupa Turizmi için Eylem Planı* isimli rapor (TSG, 2007) oluşturmaktadır. TSG’nin hazırladığı raporda sırasıyla sürdürülebilir gelişme konusunda turizme atfedilen rol, Avrupa turizminin sürdürülebilirliğinin sağlanması için yapılması gerekenler, Avrupa turizminin karşı karşıya kaldığı başlıca güçlükler, bu güçlüklerin bertaraf edilebilmesi için alınması gereken tedbirler, tüm paydaşlara düşen görevler ve Avrupa düzeyinde atılması gereken adımlar açıklanmaktadır. Raporda sürdürülebilir Avrupa turizmi için öncelik alanları, Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü yaklaşımıyla örtüşür şekilde, 3 başlık altında toplanmıştır. Buna göre;

(1) ekonomik zenginlik amacına yönelik olarak; turizm işletmelerinin ve destinasyonların uzun dönemli rekabet gücünü teminat altına almak ve her türlü ayrımcılıkla mücadele eden, adil ücret ve çalışma şartları sunan kaliteli istihdam olanakları sunmak,

(2) sosyal adalet ve uyum amacına yönelik olarak; turizm aracılığıyla yerel toplulukların yaşam kalitesini yükseltmek ve turizm planlaması ve yönetimine katılımlarını sağlamak ve ayrıca cinsiyet, ırk, din, engellilik haline bakılmaksızın turistlere güvenli ve doyurucu bir tatil sunmak,

(3) çevresel ve kültürel koruma amacına yönelik olarak; kıt kaynakların turizm faaliyetleriyle tüketilmesini, küresel ve yerel çevrenin kirlenmesini ve bozulmasını engellemek, kültürel zenginlik ile biyolojik çeşitliliği sürdürmek ve bunların değer kazanmasına yardımcı olmak Avrupa turizminin sürdürülebilirliğinin sağlanabilmesi için gözetilmesi gereken başlıca önceliklerdir. Raporda ayrıca, Avrupa turizminin sürdürülebilirliğinin önündeki başlıca güçlüklerle mücadele konusunda AB ve üye devletler, yerel yönetimler ve destinasyonlar, meslek örgütleri ve işletmeler, sosyal ortaklar ve çalışanlar, eğitim kurumları ve yerel halk, tüketiciler ve turistler gibi başlıca aktörlere düşen görevler tanımlanmıştır (Mehter Aykın, 2016, s. 294-295).

Dünyanın 1 Numaralı Turist Destinasyonu Avrupa için Yeni Bir Turizm Politikası

AB’nin yeni nesil turizm politikası oluşturulurken TSG’nin yukarıda açıklanan eylem planı referans alınmıştır. Avrupa Komisyonu’nun 30 Haziran 2010 tarih ve COM(2010)352 sayılı *Dünyanın Bir Numaralı Turist Destinasyonu Avrupa için Yeni Bir Turizm Politikası Çerçevesi* isimli strateji

³ Avrupa Birliği’nin iç pazar bağlamında turizm sektörünü ilgilendiren düzenlemeleri ile ilgili olarak bakınız: Estol ve Font, 2016: 231. Ayrıca, sürdürülebilir kalkınma ve yönetim bağlamında turizmi ilgilendiren düzenlemeleri ile ilgili olarak bakınız. Estol ve Font, 2016: 232.

belgesiyle kapsamı tanımlanan Yeni Turizm Politikasına göre; rekabetçi, sürdürülebilir, modern ve sosyal açıdan sorumlu bir turizm sektörü yaratılması amacıyla yönelik olarak AB,

- (1) Turizm sektörünün rekabet gücünü artırıcı tedbirler alma;
- (2) Sürdürülebilir, sorumlu, yüksek kaliteli turizm yaklaşımının Avrupa çapında yaygınlaştırılmasına katkıda bulunma;
- (3) Avrupa imajını sürdürülebilir ve yüksek kaliteli destinasyonlar toplamı olarak bütünleştirme;
- (4) Birliğin mali politika ve araçlarının turizm sektörünün gelişimi için kullanılma olanaklarını artırma

niyetinde olduğunu açıklamış ve kaynak tahsisini bu çerçevede yapmaya başlamıştır (European Commission, COM(2010)352; Mehter Aykın, 2016, s. 300-301). Esasında bu dört madde, her ne kadar AB tarafından bu adlandırma yapılsa da, bize göre Avrupa Turizm Stratejisinin ana akslarını ifade etmekte olup, her biri Turizm Eylem Planı'nda öngörülen yirminin üzerinde eylem başlığı ve çok sayıda araç ile pekiştirilmeye çalışılmaktadır (Mehter Aykın, 2016, s. 301). Nitekim, söz konusu stratejideki gelişim aksları 21 eylem başlığı ile tamamlanarak kademeli olarak hayata geçirilmiştir. Avrupa Turizm Stratejisi ve Turizm Eylem Planı'nda yer alan akslar ve araçlar Tablo 1'de özetlenmiştir. Hiç kuşkusuz, ekonomik-sosyal-kültürel-çevresel boyutuyla düşünüldüğünde her bir aks ve ilgili araç Avrupa turizminin sürdürülebilirliğinde önemli birer girdi sağlamaktadır. Bununla birlikte, bu çalışmanın kapsamını daraltmak amacıyla "*sürdürülebilir, sorumlu, yüksek kaliteli turizm anlayışının yerleştirilmesi*" şeklinde ifade edilen ikinci gelişim aksı kapsamında uygulamaya aktarılan araçlar ayrıntılı olarak ele alınmaktadır.

Tablo 1. Avrupa Turizm Stratejisi ve Eylem Planı'nda Yer Alan Akslar ve Araçlar

Akslar	Araçlar
1) <i>Turizm işletmelerinin rekabet gücünün artırılması</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Var olan turizm potansiyelinin gerçekleştirilmesi (Kıyı ve deniz turizmi, kültür turizmi, kırsal turizm, diğer alternatif turizm türleri v.b.) ▪ Herkes için turizm girişi (CALYPSO, sosyal turizm, engelsiz turizm, gençlik turizmi, üçüncü yaş turizmi v.b.) ▪ Turizm istatistiklerinin derlenmesi ve piyasaların gözetimi-denetimi (Consumer Market Scoreboard, Virtual Tourism Observatory (VTO), Eurobarometer) ▪ Bilgi ve iletişim teknolojileri (BİT'ler) ile turizm platformunun tesis edilmesi (TourismLink, Tourism Business Support Portal) ▪ Avrupa İşletmeler Ağı içerisinde turizm ve kültürel miras sektör grubunun oluşturulması (Enterprise Europe Network – Tourism and Cultural Heritage Sector Group) ▪ Mesleki bilgi ve becerilerin geliştirilmesi: Turizmde Beceri ve Yetkinlik Çerçevesi (Tourism Skills and Competence Framework), EURES (the European Job Mobility Portal) ▪ Uluslararası işbirliklerinin geliştirilmesi ve deklarasyon imzalanması (2018 AB-Çin Turizm Yılı; BRIC Ülkeleri: Brezilya, Rusya, Hindistan, Çin; Latin Amerika ve Akdeniz Ülkeleri)
2) <i>Sürdürülebilir, sorumlu, yüksek kaliteli turizm anlayışının yerleştirilmesi</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı ▪ Kıyı ve Deniz Turizmi Stratejisi ▪ Avrupa İşletmeler Biyo-çeşitlilik Özel Ödülü (EBAE:B&B - European Business Awards for the Environment – Special Mention: Business and Biodiversity)

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sürdürülebilir Destinasyon Yönetimi İçin Avrupa Turizm Göstergeler Sistemi (ETIS – European Tourism Indicators System for Sustainable Tourism Management) ▪ Avrupa Turizm Kalite Etiketleri (ETQ Label - European Label for Tourism Quality Schemes) ▪ AB Eko-etiketleri (the EU EcoLabel) ▪ AB Eko-yönetim ve Denetim Mekanizması (EMAS – Eco-management and Audit Scheme)
3) <i>Bütünleşik bir Avrupa imajının yaratılması</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Sınır Aşırı Tematik Rotalar: Bisiklet Turizmi ve EuroVelo Parkurları, Avrupa Kültür Rotaları, İnanç Turizmi ve Hac Rotaları, Kültürel ve Endüstriyel Miras Projeleri, Crossroads of Europe / Carrefours d'Europe v.b. ▪ Avrupa Seçkin Destinasyonlar Ağı (EDEN – European Destinations of Excellence Network) ▪ Pan-Avrupa Destinasyonları Portalı (visiteurope.com) ▪ Avrupa Engelsiz Turizm Rehberi (Pantou – the European Accessible Tourism Directory) ▪ Avrupa Turizm Günü, Avrupa Turizm Forumu v.b.
4) <i>AB'nin mali politika ve araçlarının turizmin hizmetine sunulması</i>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ 2014-2020 Dönemi Çok Yıllı Mali Çerçeve Araçları (EFSI – European Fund for Strategic Investments, ERDF – European Regional Development Fund, CF – Cohesion Fund, ESF – European Social Fund, EAFRD – European Agricultural Fund for Rural Development, EMFF – European Maritime and Fisheries Fund, LIFE, Horizon-2020, COSME – Programme for the Competitiveness of Enterprises and SMEs, Creative Europe Programme, Erasmus+, EaSI – European Programme for Employment and Social Innovation)

Kaynak: European Commission, Tourism, https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism_en (Tablo içeriği Avrupa Komisyonu'nun turizm ana sayfası ile bağlantı sayfalarından yazar tarafından derlenmiştir.

Sürdürülebilir Turizmden Sorumlu Turizme Doğru: Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı

“Sürdürülebilir turizm” uzunca bir süredir üzerinde ciddiyle durulan bir kavram olmakla birlikte, “sorumlu turizm” kavramı görece yenidir. Bu kavram dayanağını 2000’li yıllarda geliştirilen “ortak sosyal sorumluluk” yaklaşımından almaktadır. Avrupa Komisyonu’nun 25 Ekim 2011 tarih ve COM(2011)681 sayılı *2011-2014 Dönemi için AB’nin Yenilenmiş Ortak Sosyal Sorumluluk Stratejisi* belgesinde bu kavram “işletmelerin toplum üzerinde yarattıkları etkilerden kaynaklanan sorumlulukları” şeklinde ifadesini bulmuştur (European Commission, 2011, s. 6). Sözü edilen strateji belgesinde, ortak sorumluluk bağlamında tüm işletmelerin toplumsal ve çevresel sorunlara ilişkin çözüm önerileri ile benzer şekilde etik değerlere, insan haklarına, tüketicinin korunmasına dair sorunlara yönelik çözüm önerilerini ana süreçlerine dahil eden bir iş modeli geliştirmeleri gerektiği dile getirilmiştir. Zaman içinde sürdürülebilir turizm kavramının yanına sorumlu turizm eklenmiştir.

AB’nin uluslararası piyasalarda rekabet gücüne sahip olması, hiç kuşkusuz, ekonomik-sosyal-çevresel-kültürel düzlemde turizmin sürdürülebilir olmasıyla mümkündür. Sürdürülebilir turizm sadece üretim boyutuyla değil, aynı zamanda tüketim boyutunu da kapsayacak şekilde tüm tarafların sorumluluğunu oluşturmaktadır. AB yazınında turizmin sürdürülebilir olması için ekonomik anlamda kabul edilebilir olması gerektiği ve ayrıca bir yandan çevre ve toplumun ihtiyaçlarını karşılarken, diğer yandan gelecek neslin ihtiyaçlarını da gözeterek şekilde fayda teminini sürdürmesi gerektiği hususu üzerinde durulmaktadır. Sorumlu turizm kavramı ise, turizm

planlamasına, tedarik zincirine ve hatta tüketim boyutuna taraf olan herkesin sürdürülebilir turizme dair farkındalığını, kararlılığını ve eylemleriyle destek verme durumunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır (European Commission, ENTR.F1 D(2011), Annex 1: 2).

AB, Lizbon Antlaşması'nın kendisine verdiği yetkiye dayanarak sürdürülebilir, sorumlu, yüksek kaliteli turizm yaklaşımının Avrupa çapında benimsenmesini sağlamak ve üye devletlerin bu bağlamdaki tekil çabalarını Avrupa boyutuna taşımak amacıyla bir dizi girişim başlatılmış ve çok sayıda araç geliştirmiştir. Sözü edilen girişimlerin en başında *Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı*'nın yazılması görevinin üstlenilmesi gelmektedir. Avrupa Komisyonu'nun İç Pazar, Endüstri, Girişimcilik ve KOBİ'ler Genel Müdürlüğü'ne (Directorate General on Internal Market, Industry, Entrepreneurship and SMEs - DG GROW) bağlı Turizm, Yükselen ve Yaratıcı Endüstriler Birimi (kısaca Turizm Birimi ya da TB) COM(2010)352 sayılı strateji belgesinde öngörülenleri hayata geçirmek üzere TSG ile birlikte inisiyatif almış; bu bağlamda küresel ve bölgesel ölçekteki tüm yaklaşımları entegre ederek *Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı* adı altında bütüncül bir belge oluşturmuşlardır. taslak şartın dört ayrı ekseninde etkiye sahip olduğu düşünülmektedir. Bunlar sırasıyla;

- (1) ulusal/bölgesel turizm politikalarının oluşturulması,
- (2) turizm destinasyonlarının planlanması ve yönetimi,
- (3) turizm endüstrisindeki tüm işletmelerin operasyonları ve performansı,
- (4) turistlerin seçimleri ve eylemleridir (European Commission, ENTR.F1D(2011)).

Sözü edilen şartın ilerleyen günlerde bağlayıcı bir boyut kazanması mümkün olup, taslakta yer alan 7 ilke ve 10 eylem alanı Tablo 2'de özetlenmiştir.

Kıyı ve Deniz Turizminde Daha Fazla İş ve Büyüme için Avrupa Stratejisi

AB'nin birleştirdiği coğrafya Adriyatik ve Baltıklar'dan Akdeniz'e kadar, Atlantik'ten Karadeniz'e kadar uzanmakta ve her bir yanında farklı karakterde kıyı ve deniz bandı bulunmaktadır. Bu kaynakların gelecek nesillere aktarılacak şekilde kullanılması çeşitli tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir. DG GROW, turizme etkisi olan ancak başka genel müdürlüklerin yetkisinde bulunan konularda ilgili birimle bir araya gelip ortak sorunların çözümü için ortak bir bakış geliştirmektedir. Bu bağlamda, DG GROW Avrupa Komisyonu'nun bir başka birimi olana Denizcilik ve Balıkçılık Genel Müdürlüğü ile birlikte 20 Şubat 2014 tarih ve COM(2014)86 sayılı *Kıyı ve Deniz Turizmi Stratejisinin* geliştirilmesinde öncü rol üstlenmiştir. Söz konusu strateji, kıyı ve deniz turizminin özellikle yeni iş sahası açma konusunda sahip olduğu potansiyeli harekete geçirmek üzere, sektörün gelişimi için gerekli tüm tedbirlerin diğer AB politikaları da gözetilerek alınmasını ve sınır ötesi işbirliklerinin geliştirilmesini öngörmektedir (European Commission, COM(2014)86; European Commission, Coastal and Maritime Tourism, https://ec.europa.eu/maritimeaffairs/policy/coastal_tourism_en).

Tablo 2. Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı Temel Prensipleri ve Eylem Alanları

Temel Prensipler	Eylem Alanları
1) Etik kaygılar Avrupa turizm politikasının ve eylemlerinin temel dayanağını oluşturmaktadır.	1) Turizm planlaması ve yönetimine paydaşların dahil edilmesi
2) Sürdürülebilirliğin ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel boyutuna aynı oranda önem verilmelidir.	2) Vatandaşların güvenli ve tatmin edici bir tatil ve seyahat hakkına saygı duyulması
3) Turizmin diğer endüstri ve faaliyetler üzerindeki etkisi ile özellikle yerel toplum ve çevre üzerindeki baskısı hiçbir zaman göz ardı edilmemelidir.	3) Turizm endüstrisinin rekabet edebilirliğinin ve sürdürülebilirliğinin teminat altına alınması
4) Sürdürülebilir olmayan kısa vadeli çözüm ve yaklaşımlar yerine uzun vadeli bir bakış açısıyla turizm gelişimi planlanmalıdır.	4) Geniş bir yelpazede ve tatmin edici düzeyde iş olanaklarının sunulması
5) Mevcut turizm faaliyetlerinin ve gelecekteki turizm gelişiminin olası etkileri objektif bir bakışla değerlendirilmelidir.	5) İklim değişikliği ile mücadele edilmesi ve gerekli düzenlemelerin yapılması
6) Başta işletmeler ve turistler olmak üzere, turizmin doğrudan faydalanıcıları faaliyetlerinin neden olduğu maliyetlerden haberdar olmalı ve bunun telafisi için gerekenleri yapmaya hazır olmalıdırlar.	6) Doğal kaynakların / kıt kaynakların kullanımının kontrol altında tutulması ve etkin bir şekilde yönetiminin sağlanması
7) Ulusal ve yerel politikalar turizmin sürdürülebilir ve sorumlu bir yaklaşımla gelişimini sağlamak üzere uygulanmalıdır.	7) Doğal ve kültürel miras ile çeşitliliğin kutsanarak korunması
	8) Turizm faaliyetlerinden yerel toplulukların fayda sağlamanın ve onlara saygı duyulmasının temin edilmesi
	9) Turizmin etkisinin izlenmesi ve sürekli iyileştirilmesi
	10) Sorumlu turizm konusunda farkındalık yaratılması ve taraf olunması

Kaynak: Avrupa Komisyonu'nun 10 Şubat 2012 tarih ve ENTR. F1 D(2011) sayılı istişare belgesinin "First Draft Text of the European Charter for Sustainable and Responsible Tourism" isimli 1 no.lu ekinde yazar tarafından derlenmiştir.

İşletmeler ve Biyo-çeşitlilik Özel Ödülü (European Business Awards for the Environment - Special Mention: Business and Biodiversity – EBAA: B&B)

Benzer şekilde, Turizm Birimi Çevre Genel Müdürlüğü'yle de işbirliğine yönelmiş; Avrupa Komisyonu tarafından iki yılda bir verilen *Çevre için Avrupa İşletmeler Ödülü* kapsamında *İşletmeler ve Biyo-çeşitlilik Özel Ödülü* verilmesine önyak olmuştur. "Yönetim", "Ürün ve Hizmetler", "Süreç" ve "Uluslararası İşbirlikleri" olmak üzere dört ayrı kategoride EBAA verilmekte olup, başvurular arasında ayrıca biyolojik kaynakların yok olmasına karşı duran ve doğal eko-sistemleri destekleyen işletmelere biyo-çeşitlilik özel ödülü verilmektedir. AB böylelikle bir yandan çevre politikasının gereklerini yerine getirirken, diğer yandan *AB Çevre Yönetim ve Denetim Sistemi* ve *Eko-etiket* gibi gönüllü uygulamaların Avrupa çapında yaygınlaştırılmasına hizmet etmektedir (European Commission, Rewarding Innovation for Sustainability, http://ec.europa.eu/environment/awards/award_categories.html).

Çevre Yönetim ve Denetim Sistemi (the EU Eco-Management and Audit Scheme – EMAS)

Çevre Yönetim ve Denetim Sistemi tüm işletme ve kuruluşların çevre performanslarını değerlendirmelerine, raporlamalarına ve iyileştirmelerine yönelik bir yöntem sunmaktadır. *EMAS*, tamamen gönüllü bir uygulama olup, her iki yılda bir verilen ödüller ile işletme ve kuruluşların

sisteme katılımı teşvik edilmektedir (European Commission, 2016: 8). Bu sistem Planla-Uygula-Kontrol Et-Önlem Al (PUKÖ ya da orijinal şekliyle Plan-Do-Check-Act) ana döngüsü üzerine yapılandırılmıştır. Buna göre; işletmelerin çevre politikalarını oluşturup Çevre Yönetim Sistemlerini (ÇYS) yapılandırmaları, oluşturulan bu ÇYS'lerini uygulamaya aktarmaları, iç denetim yoluyla ÇYS'nin etkinliğini denetlemeleri ve bulgular çerçevesinde mevcut ÇYS'lerini iyileştirmeleri beklenmektedir. Bu ana döngüyü başlangıç ve bitiş faaliyetleri tamamlamaktadır. PUKÖ döngüsü başlatılmadan önce işletmelerin yetkilendirilmiş kuruluşlarla temasa geçip, mevcut çevre yaklaşımlarını birlikte değerlendirmeleri beklenmektedir. PUKÖ döngüsü sonrasında ise, sırasıyla çevre raporunun oluşturulması, bu raporun yetkilendirilmiş kuruluşlar tarafından onaylanarak EMAS kaydının yapılması ve sistem aracılığıyla firmanın çevre taahhütlerinin paydaşlara duyurulması faaliyetleriyle süreç tamamlanmaktadır (European Commission, EMAS: How does it work?, http://ec.europa.eu/environment/emas/join_emas/how_does_it_work_step0_en.htm).

Eko-etiket (the EU EcoLabel Scheme – EcoLabel)

EcoLabel üretim ve tüketim süreçlerinin çevreye yüklediği külfetin azaltılmasına yönelik gönüllük esasıyla yürütülen bir uygulamadır. Avrupa Komisyonu'nun C(2003)235 sayılı kararı çerçevesinde konaklama ünitelerine eko-etiket verilme koşulları belirlenmiştir. Değerlendirmeler 37 tanesi zorunlu, 47 tanesi ise ihtiyari olmak üzere iki grup kriter üzerinden yapılmaktadır. Enerji ve su tüketiminden tasarruf etmek, çöp üretimini azaltmak, çevreye daha az zararlı madde ve yenilenebilir kaynak kullanmak, çevre konusunda eğitim ve iletişimi desteklemek zorunlu olarak karşılanması gereken kriterler arasında yer almaktadır (Commission Decision, 2003/287/EC; Mehter Aykın, 2003: 307).

Sürdürülebilir Destinasyon Yönetimi İçin Avrupa Turizm Göstergeler Sistemi (European Tourism Indicators System for Sustainable Destination Management – ETIS)

Avrupa Komisyonu tarafından geliştirilen ETIS, destinasyonların turizm performanslarının ölçülerek izlenmesinde ve iyileştirilmesinde referans oluşturan çeşitli göstergelerin nasıl derlenip analiz edileceğine yönelik bilgi içeren kapsamlı bir rehberdir. ETIS doğrudan sertifikasyon sağlamaması, salt bir rehber olması sebebiyle EMAS ve EcoLabel gibi sertifikasyon sistemlerini tamamlayıcı bir nitelik taşımaktadır. ETIS'de, her ne kadar çeşitli göstergeler tanımlanmış olsa da karşılanması gereken eşik değerler mevcut değildir. ETIS'de dış denetim, dolayısıyla sertifikasyon da söz konusu değildir. Tamamen öz-değerlendirmeye dayalı gönüllü bir uygulama olup, destinasyonların yönetiminde gözlem yapılmasını, verilerin derlenmesini, iyileştirmelerin yapılmasını ve sürekli takipte kalınmasını öngören bir metodoloji sunmaktadır. ETIS rehberinin ilk bölümünde yedi adımdan oluşan uygulama süreci yer almaktadır. Bunlar sırasıyla şöyledir:

- (1) Farkındalık yarat,
- (2) Destinasyon profili oluştur,
- (3) Paydaş çalışma grubu oluştur,
- (4) Görev ve sorumlulukları tanımla,
- (5) Verileri topla ve arşivle,
- (6) Analiz et,
- (7) Gelişmeyi sürdür ve sürekli iyileştir.

ETIS rehberinin ikinci bölümü ise göstergelere ayrılmıştır. Rehberde 27 asli, 40 tali olmak üzere toplam 67 gösterge dört ana başlık altında toplanmıştır. Ana başlıklar şöyledir:

- (1) Destinasyon yönetimi,
- (2) Sosyal ve kültürel etki,
- (3) Ekonomik değer,
- (4) Çevresel etki.

ETIS 2013 yılından bu yana aralarında AB üyesi olmayan devletlerin de bulunduğu 100 kadar destinasyonda uygulanmaktadır. Pilot uygulamalar sürdürülebilir ve erişilebilir turizmin birlikte ele alınabileceğini ve bunun sektörün rekabet gücü üzerinde olumlu etkileri olduğunu göstermiştir. Bireysel çabaların onurlandırılması ve teşvik edilmesi adına Komisyon 2016 yılında ETIS ve Engelsiz Turizm Ortak Ödülü vermiştir (European Commission, 2016; European Commission, ETIS - European Tourism Indicators System for Sustainable Destination Management, http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en).

Avrupa Turizm Kalite Etiketini (European Tourism Quality Label – ETQ Label)

COM(2010)352 sayılı AB turizm stratejisinde *Avrupa Turizm Kalite Etiketini* oluşturulması öngörülmüştür. *ETQ Label* ile amaçlanan, tüketicilere turizm hizmetlerinin kalitesi hakkında güvenilir bilgi sunmak ve kalite odaklı seçim yapan tüketicilerin doğru tercihlerde bulunmasına yardımcı olmaktır. Bu aynı zamanda başta KOBİ'ler olmak üzere turizm işletmelerinin kalite unsurlarına daha fazla kaynak ayırmalarını da teşvik etmektedir. Esasında üye devletlerde kamu ya da özel sektör eliyle sunulan geniş bir yelpazede kalite programları mevcuttur. Ancak, bunların her biri gerek kapsam ve yönetim şekli, gerek önerilen metodoloji ve kriterler, gerekse uygulama alanları ve coğrafi yayılım bakımından oldukça farklıdır. Dolayısıyla, AB bu parçalanmışlığı gidermek ve politikalar ile uygulamalar arasında tutarlılık sağlamak adına Avrupa çapında geçerli bir kalite mekanizması geliştirme ve bu bağlamda paydaşlarla istişareler neticesinde işletmelerin karşılaması gereken kriterleri tanımlama yoluna gitmiştir. Henüz Konsey tarafından tavsiye kararına dökülmemiş olmakla birlikte, Komisyon'un önerisinde yer alan Avrupa Turizm Kalite İlkeleri aşağıdaki gibidir (European Commission, COM(2014)85):

- (1) *Çalışanların Eğitimin Teminatı Altına Alınması*: Tüketicilere hizmet veren tüm elemanların görevlerini layıkıyla yerine getirebilmeleri için eğitilmeleri, elemanların katıldıkları tüm eğitim programlarının kayıtlarının tutulması, kalite yönetim süreçlerinden ve elemanların bu sürece aktif katılımından sorumlu bir kalite koordinatörünün görevlendirilmesi
- (2) *Müşteri Memnuniyet Politikasının Oluşturulması*: Tüketici şikayetlerinin olay mahallinde ya da internet üzerinden derlenmesine ilişkin bir mekanizma oluşturulması, şikayetlerin gecikmeksizin cevaplanması, müşteri memnuniyet anketlerinin uygulanması, sonuçların hizmet kalitesinin artırılmasında geri bildirim olarak kullanılması
- (3) *Tesis ve Ekipmanların Temizlik ve Bakım Planlarına Uyulması*: Kalite dokümanlarında tanımlanan prosedürlerin gözetilmesi
- (4) *Tüketicinin Her Türü Bilgiye Erişiminin Sağlanması*: Bu bilginin en azından yerel gelenek ve görenekler, doğal ve kültürel miras; sunulan hizmet ve ürünler; erişilebilirlik, sürdürülebilirlik; kalite ilkeleri başlıklarını içermesi

(5) *Bilginin Kapsamı*: Sunulan bilginin doğru, güvenilir, açık, erişilebilir, uygun bir dilde olması ve lokasyon ve işletme konsept bilgisini içermesi.

Komisyonun tanımladığı ilkelerde son düzeltmeler yapıldıktan sonra, Konsey Tavsiyesine dönüşmesi ve yol gösterici bir norm olması beklenmektedir.

Türkiye'nin AB Müktesebatına Uyumu Bağlamında Turizm

Müzakere Süreci

2005 yılında taraflar arasında katılım müzakerelerinin başlatılmasıyla birlikte AB-Türkiye ilişkilerinde önemli bir aşamaya geçilmiştir. Katılım müzakereleri, sıkça dile getirildiği üzere, AB müktesebatının ne kadar sürede Türkiye tarafından iç hukuka aktarılıp yürürlüğe konacağı ve etkili bir şekilde uygulanacağı test edildiği bir süreçtir. AB müktesebatı, AB hukuk sistemine verilen ad olup, AB'yi kuran ve daha sonra değişikliğe uğrayan antlaşmaları, aday ülkelerin AB'ye katılırlarken imzaladıkları katılım antlaşmalarını, Konsey, Komisyon ve Adalet Divanı gibi AB organlarının çıkardıkları tüm mevzuatı kapsamaktadır (Devlet Planlama Teşkilatı [DPT], 2005, s. 3 ve 5). Türkiye tarafından üstlenilmesi gereken müktesebat katılım müzakereleri için 35 başlık altında toplanmıştır. Turizm, 20. Faslin konusunu oluşturan İşletme ve Sanayi Politikası başlığı altında ele alınmaktadır.

20. Fasil, genel olarak rekabet edebilirliğin artırılması hedefine yönelik işletme politikası, sanayi politikası ve sektörel bazda tedbirleri içeren politikalar setinden oluşmaktadır. İşletme ve Sanayi Politikasının nihai hedefi; AB'nin sürdürülebilir kalkınma hedefleriyle uyumlu olarak, Avrupa girişimlerinin hayat bulup gelişebileceği ve girişimcilik ruhunun açığa çıkabileceği bir iş ortamının yaratılması; böylelikle Avrupa girişimlerinin uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazanmalarının sağlanmasıdır. Bu fasıla ilişkin mevzuat, teknik mevzuattan ziyade Avrupa Komisyonu tebliğleri, önerileri ve AB Konseyi zirve kararları ile ortaya koyulan politika prensiplerinden oluşmaktadır. Politika prensipleri esas itibarıyla yapısal uyumun sağlanması, işletmelere yönelik en uygun iş ortamının yaratılması, iç ve dış yatırımların artırılması, KOBİ'lerin geliştirilmesi, girişimcilik, Ar-Ge ve yenilikçilik faaliyetlerinin desteklenmesi amaçlarına hizmet etmektedir (İktisadi Kalkınma Vakfı [İKV], 2016, s. 29-30).

Türkiye'nin AB'de uygulanan "*sürdürülebilir ve sorumlu turizm*" politikasının gereklerini yerine getirmesi ve gönüllü uygulamalara taraf olmasıyla birlikte, hiç kuşkusuz, her iki tarafın turizm sektörlerinin sürdürülebilirlik boyutunda yapısal uyumu sağlanmış olacaktır. Ancak, sektörel uyum konusunda bir noktanın altını çizmek gerekir. Genel olarak işletme ve sanayi politikası, özel olarak tüm sektörel politikalar malların, kişilerin hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaşımı, dış ekonomik ilişkiler, enerji, çevre, bilim ve araştırma, devlet yardımları ve rekabet, sosyal politika ve istihdam gibi diğer politika alanlarıyla kesişen dikey bir politika alanıdır (İKV, 2016, s. 29). Bu bağlamda, tarafların turizm sektörlerinin tam anlamıyla uyumunun sağlanabilmesi için tüm bu boyutlarda da ilgili müktesebatın üstlenilmesi gerekmektedir.

Türkiye Turizm Stratejisi ve Eylem Planı

Sürdürülebilir turizm, Cumhuriyetin kuruluşunun yüzüncü yılında turizm alanında ulaşılmak istenen noktanın tanımlandığı ve konulan sayısal hedeflere yönelik stratejilerin belirlendiği Türkiye Turizm Stratejisi'nin (TTS) odak noktasını oluşturmaktadır. Söz konusu strateji belgesinde Türkiye'nin turizm vizyonu "*sürdürülebilir turizm yaklaşımı benimsenerek istihdamın artırılmasında ve bölgesel gelişmede turizmin öncü bir sektör konumuna ulaştırılması ve Türkiye'nin 2023 yılına*

kadar, uluslararası pazarda turist sayısı ve turizm geliri bakımından ilk beş ülke arasında önemli bir varış noktası haline ve uluslararası bir marka haline getirilmesinin sağlanması” şeklinde tanımlanmıştır (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, s. 3). Tablo 3’de görüleceği üzere, turizm sektörünün güçlendirilmesine yönelik 16 adet alt-strateji oluşturulmuştur. Bunların hepsi ya doğrudan ya da dolaylı olarak sürdürülebilir turizm bağlamında hedef ve faaliyetlerin gerçekleştirilmesini öngörmektedir.

Tablo 3. Turizm Sektörünün Güçlendirilmesine Yönelik Stratejiler

Stratejiler	Amaçlar
<i>Planlama Stratejisi</i>	Ekonomik gelişimi destekleyen; fiziksel düzeyde uygulanabilir; toplum yönelimli ve sürdürülebilir turizm ilkesini içeren bir planlama anlayışının ortaya konması
<i>Yatırım Stratejisi</i>	Turizm yatırım projelerini uygulanabilir kılabilecek teşvikler ile turizm sektöründe yatırımların artırılması
<i>Örgütlenme Stratejisi</i>	“İyi Yönetişim” ilkesi çerçevesinde ulusal, bölgesel, il ve noktasal düzeyde turizm sektörü ile ilgili kamu, özel sektör kuruluşları ve STK’ların karar verme süreçlerine katılımlarını sağlayacak konseyler bazında kurumsallaşmaya gidilmesi
<i>İç Turizm Stratejisi</i>	İç turizmde toplumun farklı kesimlerine uygun kalite ve fiyatta turistik ürün alternatiflerinin sunulması
<i>Araştırma Geliştirme Stratejisi</i>	Turizm sektöründe Ar-Ge’nin kamu, özel sektör ve turizm sektöründeki kuruluşlar arasında öncelikle ele alınması
<i>Ulaşım ve Altyapı Stratejisi</i>	Hızla gelişen turizm sektörünün yoğunlaştığı yerleşmelerin altyapı ve ulaşım sorunlarının giderilmesi
<i>Tanıtım ve Pazarlama Stratejisi</i>	Ulusal, bölgesel ve yerel ölçekte markalaşmanın hedeflenmesi, ulusal tanıtım ve pazarlamaya ek olarak varış noktası bazında tanıtım ve pazarlama faaliyetlerine başlanması
<i>Eğitim Stratejisi</i>	Turizm eğitiminin meslek odaklı olması ve ölçülebilir sonuçlar içermesi
<i>Hizmet Kalitesi Stratejisi</i>	Turizm sektörünün her bileşeninde Toplam Kalite Yönetiminin etkin kılınması
<i>Kentsel Ölçekte Markalaşma Stratejisi</i>	Zengin kültürel ve doğal değerlere sahip kentlerimizin markalaştırılarak, turistler için bir çekim noktası haline getirilmesi
<i>Turizmin Çeşitlendirilmesi Stratejisi</i>	Alternatif turizm türlerinden öncelikli olarak sağlık turizmi ve termal turizm, kış turizmi, golf turizmi, deniz turizmi, eko-turizm ve yayla turizmi, kongre ve fuar turizminin geliştirilmesi
<i>Mevcut Turizm Alanlarının İyileştirileceği Bölgelere dair Strateji</i>	Kitle turizminin yoğun olarak geliştiği alanların altyapısının öncelikli olarak ele alınarak güçlendirilmesi ve bu bölgelerdeki turizm sezonunun tüm yıla yayılabilmesine yönelik düzenlemelerin yapılması
<i>Turizm Gelişim Bölgelerine dair Strateji</i>	Varış noktası olarak geliştirilecek ve birden fazla ili kapsayan turizm gelişim bölgelerinde yerel ve bölgesel kalkınmada turizmin güçlü bir araç olarak kullanılması
<i>Turizm Gelişim Koridorlarına dair Strateji</i>	Belli bir güzergahın doğal ve kültürel dokusunun yenilenerek belli temalara dayalı olarak turizm amacıyla geliştirilmesi
<i>Turizm Kentleri Stratejisi</i>	Dünya ile yarışabilen, markalaşan turizm yerleşmelerinin planlanması
<i>Eko-turizm Bölgelerine dair Strateji</i>	Doğa temelli turizmin planlı gelişimi

Kaynak: “T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı (2007). Türkiye Turizm Stratejisi (2023) ve Eylem Planı (2007-2013), Ankara” künyeli eserden yazar tarafından derlenmiştir.

Türkiye Turizm Stratejisi (2023) ve eki niteliğindeki Turizm Eylem Planı (2007-2013), sektörel planlamaya bütüncül bir bakış getirmesi ve Cumhuriyet tarihindeki en kapsamlı turizm sektörü ana planı olması bakımından önem arz etmektedir. TTS, kıyı bandında turizm potansiyeli yüksek olan alanların hinterlandı ile birlikte ele alınmasını ve özel sektör yatırımlarını özendirici “arazi geliştirme modeli” anlayışıyla kaynakların turizm amaçlı tahsis edilmesini öngörmektedir (Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2007, s. 2). Avrupa boyutu ve bütünlük Avrupa imajı yaratmak üzere üye devletleri çeşitli destek unsurlarıyla bir diğerine bağlamaya çalışan AB politika ve stratejilerinin aksine, TTS adından da anlaşılacağı üzere ulusal ve hatta lokal boyutta bir strateji belgesidir. Tıpkı AB’de olduğu gibi tematik rotalar üzerinden Turizm Bölge ve Koridorları tanımlanmış, mevcut turizm varlıkları ve kentler bu temalar çerçevesinde bir diğerine bağlanmıştır. Bu birleştirmeler yapılırken sürdürülebilir turizmin gerekleri gözetilmeye çalışılmıştır. Bu çok önemli bir yaklaşım olmakla birlikte, ulusal boyutta kalması sebebiyle yetersizdir.

1993 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Avrupa Birliği’nin *EBAE*, *EcoLabel* ve *ETIS* uygulamalarına benzer bir uygulama başlatmıştır. 2008/3 no’lu Tebliğ hükümleri uyarınca konaklama tesislerine yeşil çam logosuyla lanse edilen Çevre Dostu Kuruluş Belgesi vermektedir. Hiç kuşkusuz çevrenin korunması, çevre bilincinin geliştirilmesi, turistik tesislerin çevreye olan olumlu katkılarının teşvik edilmesi ve özendirilmesi açısından yeşil çam verilmesi ve işletmelerin buna itibar ederek bunun gereklerini yerine getirmeleri çok değerli çabalardır. Bununla birlikte, Türkiye’de geçerli olan Çevre Dostu Kuruluş Belgesi’nin ve yeşil çam simgenin uluslararası tanınırlığı ve bilinirliği mevcut değildir. Yabancı turist açısından yeşil çam yeterli bir çağrışımında bulunmamaktadır. Bu bağlamda, Türkiye’nin çevreyle dost uygulamalarının hedef ülkelerde tanıtılması ve tutundurulması önem arz etmektedir.

Bilindiği gibi, Türkiye en çok Avrupa’dan turist almaktadır. 2017 yılı itibarıyla Türkiye’ye gelen yabancı ziyaretçilerin yaklaşık %40,57’si Avrupa vatandaşıdır (Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği, 2018, s. 4). Hitap ettiği ziyaretçi profili dolayısıyla, Türkiye’nin gönüllü bir uygulama dahi olsa AB’nin sürdürülebilir ve sorumlu turizm yaklaşımını benimsemesi ve bu bağlamdaki uygulamalara taraf olması sektörün gelişimi açısından elzemdir. Bu bağlamda, sürdürülebilir turizmi öncelikli addeden TTS’de Avrupa boyutunun yaratılması ve uluslararası platformlara dahil olunarak uluslararası boyutun tesis edilmesi doğru bir yaklaşım olacaktır.

Sonuç

Genel olarak Avrupa, özellikle de AB turizm hareketlerinin yoğunlaştığı bir coğrafyaya işaret etmektedir. Ne var ki, Avrupa bölgesi uzunca bir süredir küresel turizm pastasından Asya Pasifik bölgesi lehine pay kaybetmektedir. AB mevcut performansını korumak ve turizm hareketlerindeki artıştan daha fazla pay alabilmek için sürdürülebilir ve sorumlu turizm stratejisini geliştirmiştir. AB’nin Yeni Turizm Stratejisi, turizm faaliyetlerinden sağlanan faydanın, sosyal-ekonomik-kültürel-çevresel erozyona sebebiyet vermeksizin nesiller boyu sürdürülmesinin hem üretici, hem tüketici, hem de destinasyonların ortak sorumluluk alanı olduğu görüşünü yansıtmaktadır. AB üye devletlerin sahip olduğu tekil turizm varlık ve politikalarına saygı çerçevesinde, kapsamlı bir düzenleme yapmak yerine her bir üye devletin arzusu ölçüsünde katıldığı politik yönlendirmelerde bulunmayı tercih etmektedir. *ETIS*, *EMAS*, *EBAE: B&B*, *EcoLabel*, *ETQ Label* AB’nin sürdürülebilir ve sorumlu turizm yaklaşımı çerçevesinde geliştirilen politika araçlarından bazılarıdır. Söz konusu araçlar bir yandan turizm girişimlerinin ve destinasyonların rakiplerine kıyasla üstünlük kazanmalarına yardımcı olurken, öte yandan Avrupa düzeyinde kalite normların oluşturulmasına da katkıda bulunmaktadır.

Sürdürülebilir turizm Türkiye Turizm Stratejisinin de odak noktasını oluşturmaktadır. TTS’de belirtildiği üzere; *sürdürülebilir turizm yaklaşımı benimsenerek istihdamın artırılmasında ve bölgesel gelişmede turizmin öncü bir sektör konumuna ulaştırılması ve Türkiye’nin 2023 yılına kadar, uluslararası pazarda turist sayısı ve turizm geliri bakımından ilk beş ülke arasında önemli bir varış noktası haline ve uluslararası bir marka haline getirilmesinin sağlanması* arzu edilmektedir. Tıpkı AB’de olduğu gibi TTS’de tematik rotalar üzerinden Turizm Bölge ve Koridorları tanımlanmış, mevcut turizm varlıkları ve kentler bu temalar çerçevesinde bir diğerine bağlanmıştır. Bu birleştirmeler yapılırken sürdürülebilir turizmin gerekleri gözetilmeye çalışılmıştır. TTS’nin öngördüğü arazi geliştirme modeli önemli bir kazanım olmakla birlikte, AB stratejisinde izlenenin aksine daha geniş bir coğrafyayı birleştiren sınır ötesi girişim ve işbirliği ağları mevcut değildir. Ayrıca, Türkiye’de sorumlu turizm yaklaşımının tanımlanması ve tutundurulmasına yönelik bir strateji de geliştirilmiş değildir.

Türkiye’ye gelen turistlerinin yaklaşık yarısının Avrupa kökenli olduğu ve Türkiye’nin AB ile bütünleşme yolunda irade beyanında bulunduğu bir gerçektir. 2023 turizm stratejik hedeflerine doğru yol alınırken bu gerçek göz önünde bulundurulmalıdır. Ulusal boyuttaki Türkiye Turizm Stratejisi’ne uluslararasılaşma boyutunun eklenmesi gerekmektedir. *ETIS, EMAS, EBAE: B&B, EcoLabel, ETQ Label* benzeri uygulamaların yaygınlaştırılması veya bunların muadillerinin (Çevre Dostu Kuruluş Belgesi ve yeşil çam uygulaması) uluslararası boyutta tanınırlıklarının sağlanması önem arz etmektedir. Uluslararası platformlara dahil olunması, turizm varlıklarımız ile destinasyonlarımızın taşıdıkları nitelik ve etiketlerle birlikte söz konusu platformlarda görünürlüklerinin sağlanması önerilmektedir. Mevcut sürdürülebilir turizm anlayışına sorumlu turizm yaklaşımının ilave edilmesi için Türkiye Turizm Stratejisi’nin gözden geçirilerek güncellenmesi elzemdir. Avrupa Birliği’nin henüz taslak halinde bulunan Avrupa Sürdürülebilir ve Sorumlu Turizm Şartı’na ilişkin gelişmelerin yakından takip edilmesi ve içselleştirilmesi doğru bir yaklaşım gibi gözükmektedir.

Kaynakça

- Commission Decision of 14 April 2003 establishing the ecological criteria for the award of the Community eco-label to tourist accommodation service (notified under document number C(2003)235). Document: 2003/287/EC. O.J. No: L 27, 30/01/2010, ss. 1-18.
- Council Decision of 21 December 1988 on an action programme for European Tourism Year (1990). Document: 31989D0046. O.J. No: L 017, 21/01/1989, s. 53.
- Council Directive 90/314/EEC of 13 June 1990 on package travel, package holidays and package tours. Document: 390L0314. O.J. No: L 158, 23/06/1990, ss. 59-64.
- Council Recommendation of 22 December 1986 on standardized information in existing hotels. Document: 386X0665. O.J. No: L 384, 31/12/1986, ss. 54-59.
- Council Recommendation of 22 December 1986 on fire safety in existing hotels. Document: 386X0666. O.J. No: L 384, 31/12/1986, ss. 60-68.
- Council Resolution of 22 December 1986 on a better seasonal and geographical distribution of tourism. Document: 386Y1231(02) O.J. No: C 340, 31/12/1986, ss. 1-2.
- Directive 94/47/EC of the European Parliament and the Council of 26 October 1994 on the protection of purchasers in respect of certain aspects of contracts relating to the purchase of the right to use immovable properties on a timeshare basis. Document: 31994L0047. O.J. No: L 280, 29/10/1994, ss. 83-87.

- DPT. (2005). Türkiye için Müzakere Çerçeve Belgesi ve İlgili Diğer Belgeler, Ankara.
- Estol, J.; Xavier, F. (2016). "European Tourism Policy: Its Evolution and Structure", *Tourism Management*, Vol: 52(February 2016), ss. 230-241
- European Commission. (2016). The European Union Tourism Indicator System: ETIS Toolkit for Sustainable Destination Management, EC, Internal Market, Industry Entrepreneurship and SMEs, Luxembourg: Publications Office of the EU.
- European Commission, White Paper on European Governance. COM (2001) 428 final of 25.7.2001.
- European Commission, Basic Orientations for the Sustainability of European Tourism, COM(2003)716 final of 21.11.2003.
- European Commission, Agenda for Sustainable and Competitive European Tourism, COM(2007)621 final of 19.10.2007, Brussels.
- European Commission, Europe, the World's No 1 Tourist Destination – A New Political Framework for Tourism in Europe, COM(2010)352 final of 30.06.2010, Brussels.
- European Commission, Implementation Rolling Plan of Tourism Action Framework (COM(2010)352), 6 May 2013, Brussels. Retrieved on 17.07.2017 from <http://ec.europa.eu/DocsRoom/documents/10155/attachments/1/translation>
- European Commission, A Renewed EU Strategy 2011-2014 for Corporate Social Responsibility. COM(2011)681 final of 25.10.2011, Brussels.
- European Commission, Consultation Document: European Charter for Sustainable and Responsible Tourism. ENTR. F1 D(2011) of 10.02.2012, Brussels.
- European Commission, Proposal for a Council Recommendation on European Tourism Quality Principles. COM(2014)85 final of 20.02.2014 [2014/0043 (NLE)], Brussels.
- European Commission, A European Strategy for more Growth and Jobs in Coastal and Maritime Tourism. COM(2014)86 final of 20.02.2014, Brussels.
- European Commission, Coastal and Maritime Tourism
https://ec.europa.eu/maritimeaffairs/policy/coastal_tourism_en (Erişim Tarihi: 18.07.2017)
- European Commission, EMAS: How does it work?
http://ec.europa.eu/environment/emas/join_emas/how_does_it_work_step0_en.htm (Erişim Tarihi: 19.07.2017)
- European Commission, ETIS - European Tourism Indicators System for Sustainable Destination Management.
http://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism/offer/sustainable/indicators_en (Erişim Tarihi: 19.07.2017)
- European Commission, Rewarding Innovation for Sustainability.
http://ec.europa.eu/environment/awards/award_categories.html (Erişim Tarihi: 19.07.2017)
- European Commission, Tourism.
https://ec.europa.eu/growth/sectors/tourism_en (Erişim Tarihi: 19.07.2017)
- İKV. (2016). Açılan Müzakere Fasıllarında Ne Durumdayız?, İstanbul: İKV Yayın No: 281.
- Kültür ve Turizm Bakanlığı. (2007). Türkiye Turizm Stratejisi 2023 ve Eylem Planı 2007-2013, Ankara.
- Mehter Aykın, S. (2003). Avrupa Birliği ve Turizm. İçinde Erdem, M.Ş.; Mehter Aykın, S. *Avrupa Birliği ve Türkiye*, (ss. 285-312), Bursa: Ezgi Kitabevi.

- Mehter Aykın, S. (2016). Avrupa Birliği'nin Yeni Politika Alanı: Turizm. İçinde İzol, R; Atvur, S. ve Öztürk, T. *21. Yüzyılda Avrupa*, (ss. 281-307), Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Tourism Sustainability Group (2007), Action for More Sustainable European Tourism.
http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/tourism/files/docs/tsg/tsg_final_report_en.pdf (Erişim Tarihi: 17.07.2017)
- Türkiye Turizm Yatırımcıları Derneği (2018). Türkiye Turizmi ile İlgili Seçilmiş Veriler (2016-2017). İstanbul.
- Treaty on European Union, 7 February 1992.
- Treaty of Lisbon Amending the Treaty on European Union and the Treaty Establishing the European Community, 13 December 2007.
- Turizm İşletmesi Belgeli Konaklama Tesislerine Çevreye Duyarlı Konaklama Tesisi Belgesi Verilmesine Dair 2008/3 no'lu Tebliğ (22.09.2008 tarih ve 27005 sayılı Resmi Gazete)
- UNWTO. (2016). Tourism Highlights 2016, Spain.
- UNWTO. (2018). Tourism Highlights 2018, Spain.